

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЯАМЫЗЫ
НАЦИОНАЛ ШКОЛА ХӨГЖУДЕР ИНСТИТУТ
КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ 9 ДУГААР ГИМНАЗИЯЗЫНЫҢ
ЭТНОПЕДАГОГИКТИГ КУРЛАВЫР ТӨВУ

Өгбе өөредии

Немелде өөредилгениң чижек программазы

Кызыл – 2022

ББК С (Тув)

Программаны тургускан автор: *Дөмүр-оол Валентина Өдурековна*, ЭКСОиРК аттыг лабораторияның методизи, дээди категорияның, РФ-тиң алдарлыг, ТР-ниң улустуң башкызы.

Рецензентилер: *Сарыглар Чечек Алдын-ооловна*, дээди категорияның тыва дыл болгаш чогаал башкызы, *Шулуу-Маадыр Светлана Чоорувна*, дээди категорияның тыва дыл болгаш чогаал башкызы.

Эртем удуртукчузу: *Шаалы Алевтина Сугдуровна*, педагогика эртемнериниң кандидады, доцент, Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы, РФ-тиң дээди профессионал болгаш ниити ортумак өөредилгениң хүндүлүг ажылдакчызы.

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Тывалар – Төп Азияның бурунгу улустарының бирээзи, Тываның үндезин чурттакчы чону. Олар байлак төөгүлүг, тускайлаң сайзыраңгай культуралыг, уран чүүлдүг. Тыва улустуң төөгүдөн өөредии, улусчу чаңчылдары болгаш ёзулалдары – оларның национал культуразының, улусчу өөредииниң чарылбас кезээ болур. Школачы уруг-дарыгның национал бот-медерелин оттурарыңга, мөзү-шынарын хевирлээринге, чоннуң төөгүзүн, чонувустуң улусчу өөредиин, ёзу-чаңчылдарын үнелеп билир кылдыр кижизидери чугула, ооң-биле кады ус-шеверлерниң чазаныр, даараныр, шуткулга дээн ышкаш чоннуң бурун мергежилдериниң үндезиннеринге школачыларны хандыкшыдып, күш-ажылга өөредери кончуг чугула. Тыва улустуң үнелиг өөредиин сагыш-сеткил, мөзү-шынар бүдүжүнүң өөредиглиг чүүлдерин этнограф, төөгү эртемнериниң доктору М.Б. Кенин-Лопсаңның «Тыва чоннуң бурунгу ужурлары» (1994) болгаш «Тыва чаңчыл» (2000) деп номнарыңга «Өгбе өөредии» деп тускай курс программаны үндезилеп тургускан. Элээн хөй материалдарны Г.Н. Волков, К.Б. Салчак, А.С. Шаалы, Г.Д. Сундуй, С.У. Донгак, А.Хертек «Өгбе чагыы» (2017), Лхаван Церин «Чылдар демдээ болгаш «Кижиниң бүдүжү» (2017), «Чылдар төлгези» (2014), Г.Б. Санчаа «Кижилерниң хуу салымының дугайында чурагай допчулалы» (2009), В.К. Даржа «Тайны мировоззрения номадов» (2007) номнарын ажыглаан.

«Өгбе өөредии» деп курстуң программаның өөредиглиг айтырыгылары хөй талалыг. Бо программаны чогаадыкчы ёзу-биле көрүп, ажыглаарын авторлар сүмелеп турар. Ыяап-ла бо программа-биле башкылаар деп санавайн турар, ажылдың чедер-четпес талалары шенелде үезинде илереп келир болганда, аңаа хамаарышкан боттуг арга-сумелерни авторлар манап турар.

Этнографтарның көрүжү-биле алырга, туружу быжыг этностуң эң-не ылгалдыг чүүлү – ооң серемчилелдиг болгаш бодун шүгүмчүлөп билир база күрүнезирек болуру. Серемчилелдиг болгаш бодун шүгүмчүлөп билир чон – дылын-даа, ужур-чаңчылдарын-даа, өгбелериниң үнелиг өөредиин-даа, оон артык күрүнезин-даа чидирбес. Тыва ниитилелде, амгы үениң кижизидилгезинге хамаарыштыр чугаалаар болза, шаандакы бистиң ада-өгбелеривистиң үнелиг өөредии сагыттынмайн турар. Ооң чылдагааны-биле Тывада эң-не багай чүүлдер бо-ла болгулаар. Өгбелеривистиң үнелиг

өөрөдидин, ужур-чаңчылдарын, чижелээрге: бичии уругларга, улуг кижилерге хамаарылганы, чымчак сеткилди, угаанныг, амыдыралчы болурун өөрөдиринге Азия чоннарының эки өөрөдидин деңнеп тургаш, өөрөдири чугула.

Россия Федерациязының Чазааның «Россия Федерациязынга 2025 чылга чедир кижизидилге айтырыгларынын сайзыралы» («Стратегии развития воспитания в Российской Федерации на период») деп айтыышкынын (май 29 2015 г. № 996-р) уруглар кижизидилгезинче угланган сорулгаларын күүседиринче угланган «Өгбе өөрөдиди» деп немелде өөрөдилгеге таарыштыр кылдынган программа (улаштыр – Программа) тыва чоннуң, ооң-биле чергелештир биче буурай чоннарның ёзу-чаңчылдарын, ёзулалдарын эки билир, оларны бир дөмей хүндүлөп, сагып чоруур, бедик мөзү-бүдүштүг, делгем билиглиг хамаатыны белеткээринче угланыышкыннарны чугулага ап турар.

Тыва Республиканың ортумак ниити өөрөдилгениң 8–9 класстарының уругларынга тыва чоннуң улустуң чаңчылдарын болгаш ёзулалдарын тодаргай өөрөдидип эрттирер «Өгбе өөрөдиди» деп тускай курс ӨФКС-туң (Өөрөдилгениң Федералдыг Күрүне Стандарт) негелделеринге дүүштүр аңгылаттынган. Програмада айыткан бөлүктөрүни класстар аайы-биле бичии темаларга чарганындан, шактарны хувааганындан аңгыда, «Эге сөс» база аңаа капсырылга кылдыр кирген. «Өгбе өөрөдиди» деп курстуң программазы ёзугаар өөрөдидип тургаш, шингээттирер кол билиглерниң тодарадылгаларын башкыларның ажыглаары-биле ушта бижээн. Оларны эртемден, этнограф М.Б. Кенин-Лопсанның «Тыва чоннуң бурунгу ужурлары» болгаш ёзу-чаңчылдарның өөрөдидиниң номнарын бижээн авторлар Ч. Чүльдүмнуң, А. Хертектиң, С.Ч. Донгактың, Г.Б. Санчааның, Л.Иргиттиң, А.С. Шаалының, В. Даржааның, Г.Д. Сундуйнуң ажылдарынга үндөсилээш, өске-даа авторларның арга-дуржулгазындан алган болгаш аңгы-аңгы чогаалдарның материалдарындан ажыглаан.

Программаның кол сорулгазы:

Ук төөгүден салгал дамчаан ада-өгбениң өөрөдидин, ыдыктыг сүзүктөрүн, мерген угаадыгларын, хоругларын болгаш тыва чоннуң чаңчылдарын, ёзулалдарын немелде өөрөдилгеге амгы кижизидилге кижиниң мөзү-шынарын хевирлээринче дээштиг байдалдарны тургузар.

Программаның боттандырап чүүлдери:

1. Өөреникчилерниң сүзүктүг чүүлдерни билип алып күзелин оттулары, оларны шингээдип алырынче белеткээри база амыдыралга ажыглап шыдаптар кылдыр белеткээри;

2. Ак сагышты, мөзүлүг медреселди болгаш бүдүштүг аажы-чанны сайзырадыры;

3. Тываның болгаш Россияның хөй националдыг чонунун сүзүктөрүн, өөредиин эдилеп, шын сайгарарынче, янзы-бүрү нацияның кижилери-биле эптиг найыралдыг болурун хевирлээр.

«Өгбө өөредии» деп курстун программасы тургузуг талазы-биле школа эртемнериниң программаларындан элээн ылгалдыг: өөренир темаларын, сорулгаларын, шак хуваалдазын класстар аайы-биле айыткан. 8–9 класстарга өөредир темаларның улуг бөлүктери (модуль) мындыг:

1. Этнопедагогика эртемине киирилде
2. Арат чон. Тыва кижии
3. Өгбелер өөредии өндүр
4. Тыва кижиниң 3 ыдык дөзү
5. Эки, багай мөзү-бүдүш
6. Аас буяны, аас шаңы
7. Куш уязынга ынак, тыва кижии өггө ынак
8. Дагылгалар
9. Тыва сан чурагайлар. Улусчу календарь
10. Төрөл чада төөгүлүг

Салгал дамчаан ханы уткалыг өгбелер өөредии – ужур, чаңчыл, ёзулал, оларның тодарадылгалары, кижиниң бүдүжү, тываларның онзагай чаңчыл-сагылгазы – төрөлдежип чурттаары, үш ада дужу чедир төрөлдежириниң ханы кижизидикчи утказы, салгалдар болгаш оларның харылзаазы. Өгбелер өөредиин амгы аныяк – өскенниң билип алыры база ону сагыыры эң чугула, үе негеп турар.

«Өгбө өөредии» деп курстун программасын өөрөнгөш, чедип алып билиглер:

1. Бурунгу өгбелеривистин чаагай ёзу-чаңчылдарын өөренип, сагыыры база ол өөредигниң салгакчызы мен деп миннип болгаш сагып чорууру чугула.

2. «Өгбө өөредииниң» билиглерин амыдыралында медреселдii-биле шын ажыглаары болгаш оларга хамаарышкан чаңчылдарны, ёзулалдарны, хоругларны, ужурларны билири болгаш сагыыры чугула.

3. Кижизиг мөзү-бүдүштү хевирлээри, төрөл-бөлүк аразында харылзааны шын тудуп билир кылдыр өөредигни шиңгээдип алыры. Хүндүлел ёзулалын ада-өгбениң канчаар кылып чораанын шын сагып база чон аразынга нептередири.

4. Чон аразынга чорааш, шын ёзу-чаңчылды сагып база өскелерге үлегер болуру.

5. Боттарының келир үези, мергежил, эртем-сургуул чедип алырда, шилилгени шын кылып билири, нарын берге айтырыгларны шиитпирлээрде дидим болуру.

6. Ук төөгүзүн бодап, ада-өгбезиниң өөредиин сагып, дылын, амыдыралын бодап, төрөөн черин үнелеп билири.

7. Улуг назылыг улусту хүндүлөп база «Өгбе өөредии өндүр» деп угаадыгны утпайн, амыдыралдың чулазы кылдыр бодаары чугула.

Уругларның билииниң хыналдазы:

- Өөредилге чылының төнчүзүнде тестилер, бижимел ажылдар;
- Зачёт, түннел кылыглар делгелгезин эрттирер;
- Улдуннар аразында хыналда ажылдыг онаалгалар;
- Школадан дашкаар хемчег, мөөрей, викторина, оюн-кичээл, төлевилел камгалалы;

- Делгелге, ужуражылга, көрүлделер, чогаадыкчы ажылдар (солунга статьялар, кармакка сугар номчугаштар, эссе, шүлүктер мөөрейи, уран-чугаа көрүлдези).

Өөредилгениң предметтиг түннелдери:

- Чоннуң ёзу-чаңчылдарын чырыткан эртемденнерниң, чогаалчыларның дугайында статьяларның болгаш чогаалдарның ужур-утказын сайгарып билири;

- Тыва чоннуң аас чогаалын, угаадыгларын сайгарып билири.

Өөредилгениң метапредметтиг түннелдери:

- Этнография, этнопедагогика эртеминде улусчу ужур-чаңчылдарга хамаарыштыр, тываларның ук төөгүзүнүн дугайында информацияны шилип, тып база сайгарып билири;

- Амыдыралдың кол сорулгазын шын планнап, күзелдерин тодарадып билири;

- Келир үеде бодун тып, ажыл кылыр, эртем-билиг оруун шын шилип алыры.

Программаны тургузарынга ажыглаан хоойлу-дүрүм саавырлары

Программаның норматив-эрге-хоойлулуг үндезинин дараазында хоойлу, дүрүм, айтышкыннары тургузуп турар:

Делегей чергелиг:

- «Конвенция о правах ребенка» (одобрена Генеральной Ассамблеей ООН 20.11.1989), (вступила в силу для СССР 15.09.1990),
- Всеобщая декларация прав человека (принята Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 г.).

Федерация чергелиг:

- Конституция РФ (признает возможность передачи осуществления отдельных государственных полномочий (как, федеральных, так и субъектов РФ) органам местного самоуправления (ч.2 ст.132);

- «Об образовании в Российской Федерации» (с изменениями) (далее ФЗ). Федеральный закон от 29.12.2012 г. 273-ФЗ;

- «Концепция развития дополнительного образования детей». Распоряжение Правительства РФ от 4.09.2014 г. № 1726-р.;

- «Об объявлении в Российской Федерации Десятилетия детства». Указ Президента РФ от 29.05.2017 г. № 240;

- Стратегия развития воспитания в РФ на период до 2025 года (Распоряжение Правительства РФ от 29.05.2015 г. № 996-р);

- «О примерных требованиях к программам дополнительного образования детей». Письмо Министерства образования и науки РФ от 11.12.2006 г. №06-1844;

- Стратегическая инициатива «Новая модель системы дополнительного образования», одобренная Президентом РФ 27.05.2015 г.

Тус чер чергелиг:

– Закон Республики Тыва от 23 декабря 2010 г. № 373 ВХ-I «Об образовании» (в редакции от 10.04.2016 г.);

- Развитие образования и науки на 2014–2025 годы» (с изменениями на 15 сентября 2020 г.). Постановление Правительства Республики Тыва от 30 октября 2013 г. № 632;

- «Об утверждении Концепции духовно-нравственного развития и воспитания детей и молодежи Республики Тыва до 2025 года».

Постановление Правительства Республики Тыва от 12 февраля 2019 года №73;

– «Об утверждении плана мероприятий («дорожной карты») по реализации Концепции духовно-нравственного развития и воспитания детей и молодежи Республики Тыва до 2025 года». Распоряжение Правительства Республики Тыва от 29 апреля 2019 года № 214-р;

– Стратегия развития образования и науки Республики Тыва на период до 2030 года. Постановление Правительства РТ от 31.10.2018 № 538;

– Об утверждении плана мероприятий по реализации в Республике Тыва «Стратегии развития воспитания в Российской Федерации на период до 2025 года». Постановление Правительства РТ от 20.07.2019 № 73;

– Государственная программа РТ «Развитие государственных языков Республики Тыва на 2021–2024 годы». Постановление Правительства РТ от 8.12.2020 № 610; II подпрограмма «Развитие тувинского языка на 2021–2024 годы»;

– Об утверждении плана мероприятий («Дорожной карты») по реализации в Республике Тыва второго этапа Концепции семейной политики государственной политики в РФ на период до 2025 года. Распоряжение Правительства РТ № 278-р от 11.12.2018 № 531-р;

– О создании пилотных общеобразовательных организаций. Приказ Министерства образования и науки РТ от 21.05.2021 № 659-д.

Албан чер чергелиг:

• О создании Ресурсного центра этнопедагогики Республики Тыва на базе Государственного бюджетного научного учреждения Министерства образования и науки Республики Тыва «Институт развития национальной школы». Приказ Министерства образования и науки Республики Тыва №536 от 28.04.2021 г.

• «О порядке организации работы ОО с семьями и детьми группы риска». Приказ Министерства образования и науки РТ от 29 июля 2020г. № 673-д;

• Методические рекомендации к составлению плана воспитательной работы образовательной организации, утвержденные методическим объединением заместителей по воспитательной работе образовательных организаций города Кызыла и др.

Программаның өөредилге планында туружу:

«Өгбе өөредии» деп программа өөренир темаларындан, шак хуваалдазындан, тайылбырындан тургустунган. 13–15 харлыг

өөреникчилерге таарыштырган. Чижек немелде өөрөдилге программа бүдүн 2 чылда 72 шак эртгирери көрдүнгөн. Шактар теория кичээлдеринге – 45 шак, практиктиг кичээлдерге – 27 шак кылдыр хувааттыган. Үези болгаш хемчег чорудуу 1 кичээл – 40 минута.

Программанын ужур-уткалыг кезээ

I. Уругнун айыыл чок чоруун кичээлге хандыраары.

Кол харыысаалганы уругга чедимчелиг, билдингир кылдыр тургузар улус – улуг улус, ада-ие. Өг-бүлеге уруг бүгү талазы-биле камгалалга өзүп сайзыраар, кадыкшылынга, амыдыралынга айыыл чок чорукту, өске танывазы улустуң талазындан багай салдары уругга халдавас кылдыр өг-бүлеге ада-ие уругну белеткээри.

Өрт болгаш техниктиг айыыл болдурбазының дүрүмнери-биле таныштыраары.

Кандыг-даа маргыштыг чорукту чогуш-содаа-биле эвес, а эптиг-чөптүг чугаа-биле база шиитпирлеп ап болуру. Маргыжышкынынче кирбези, улуг улустан сүме алыры, айыыл чок чорукту болдурбас дизе, чүгле сагыш-човаашкын-биле кызыгаарлаттынмазы херек кырында айыыл чок байдалды тургузары, ол дугайында амыдыралга дадыктырып, чуртталгада шын шиитпирни тып билири.

II. Этнос, этнография, этнопедагогика дугайында билиглер

Этнос – тус чурттаар черлиг, тускай дылдыг, культуралыг девискээрлиг чон, этнография – тус чоннуң үндезин культуразын шинчилээр эртем, этнопедагогика – тус чоннарның улусчу кижизидилгезин шинчилээр эртем. Эртемнерниң аразында харылзаа.

Сүзүүм болган тыва дылым.

III. Тыва киж. Арат чон. Азий чүрээ бурун Тывам

Тывалар – Төп Азияның бурунгу чоннарының бирээзи. Оларның чон болур демдектери: ук ызыгууру, даштыкы хевири, тускай чурттап чоруур девискээри, төрөөн дылы, шажын-чүдүлгези, амыдыралы, ажил-агыйы.

М.Б. Кенин-Лопсан – төөгү эртемниң доктору, этнограф, тыва чоннуң бурунгу ужурларының шинчилекчизи, чыкчызы, тыва улустуң чогаалчызы.

Г.Н. Волков, К.Б. Салчак, Х.Д. Ооржак, Ө.Ч. Ондар, Г.Д. Сундуй, А.С. Шаалы – тыва этнопедагогика эртемниң шинчилекчилери, оларның эртем ажилдары.

IV. Өгбө өөредии өндүр

Национал бот-медерел дугайында билиг. Мен – тыва мен.

Ада кижии – төрө баштаар, чурт камгалаар, өг-бүленин кол ээзи. Эртинелер дээдизи боор – мээң авам.

Тываларның эвилең-ээлдек ёзу-чаңчылдары, ужурлары, хоруглары.

V. Тыва кижиниң 3 ыдык дөзү

Кижиниң сүлдези, кежии, хей-аъды. Тыва кижиниң бурун шагдан сүзүктери: дыл, чон, чурт. Кижиниң үш байы.

Тыва кижинин үш дою. Кижиниң шокары. Адааргак сеткил. Мегечи болбас, улуургак болбас.

Кижиниң назы-хары. Назын дилээри.

Буянның, орлан-шоваа кижии. Энерел, биче сеткил. Чолдуг холдуг, алдын холдуг. Кежээ кижии, дузааргак кижии. Чалгаа кижии, харам кижии, элдергей кижии.

VI. Бак сагыш башка халдаар

Дылың быжыгла, четпезин кыжырбас, нүгүлдеп болбас. Улуургак сеткил. Шугум чазаарда шыгаар, шуугаар бетинде боданыр. Кижии сеткили хомудатпас. Хилинчек. Човулаң. Оорнуң оруу мунгаш. Арага, таакпыже сундулавас. Мөзү-бүдүш, эки-багай бүдүштер. Үш кара, бир ак нүгүл.

VII. Аас буяны, аас шаңы

Тыва чоннуң аас чогаалы. Өпей ырылары, көгүдүглер. Уран чугаа. Уран чугаа уткалыг.

Эрбенниг сөстү чажыр, эки сөстү өргү. Аас буяны, аас шаңы: йөрээлдер, чалбарыглар, чечен-мерген сөстөр, угаадыглар.

Ыры болгаш сагыш-сеткил. Сыгыт-хөөмей – тыва чоннуң онзагай эртинези.

Ойтулааштың чидиг дылы – кожамыктар.

VIII. Куш уязынга ынак, тыва кижии өгге ынак

Кидис өгнүң тургузуу. Өгнүн хевири, даштыкы, иштики тургузуу, каасталгазы, өгнү чурумчудуп салыры.

Өгнүң шывыы, дээвиирлери, адакызы, өгнүң чадыы. Өгнүн иштики дерилгези-биле холбашкан үе-шак санаашкыны.

Тыва өгнүң иштики дерилгези, эт-севи, эдилелдери, тыва улустун чыл календары ёзугаар дерип салыры.

Ожук – өгнүң ыдыктыг өзээ.

Өг арыглаар ёзулалдар, чалбарыглар. Өгнүң хоруглары, ужурлары
Өг дугайында үлегер домактар. Тывызыктар, шүлүктер, йөрээлдер.

IX. Дагылгалар

Дээрге, черге чалбарыглар, ёзулалдар. Черге, дагларга, арттарга кылыр дагылгалар. Сугга, аржааннарга дагылгалар. Аржаан. Аржаанга чалбарыг.

От чаячы, от ээзи. Отка чалбарыглар, ёзулалдар.

Ак чем ыдыктыг: сүт – ыдык аа сүдү. Сүт-биле чажыг кылыр йөрээл. Төрээн малды саарда йөрээл.

Камгалалдар кылыры болгаш ажыглаары.

X. Тыва сан чурагайы. Тыва чоннун улусчу календары

Тыва чоннун календары. Чылдар төлгези.

Меңги. Соодал. Чүгү. Кижиниң меңги-биле тудуш болган аажы-чаңы, бүдүжү. Чылдар демдээ болгаш кижиниң бүдүжү.

XI. Төрел чада төөгүлүг. Түннел кичээлдер

Чогаадыкчы камгалалдар: «Төрел-бөлүктүң ук дөзү», «Мээң төрел-аймаам – мээң чоргааралым», «Өг-бүлөм визитказы», Төрел-аймаамның сүлде-демдээ.

Түннел кичээл. Презентация: «Өгбелерим өндүр чагыы».

Календарь-тематиктиг план

№ п/п	Теманың ады	Шагының саны			Уругларның билиниң хыналдазы
		Шуптузу	Теориялык кезээ	Практиктиг кезээ	
I. Уругнун айыыл чок чорун кичээлге хандыраы					
1	Айыыл чок чорук дугайында билиглер. Өөреникчилерниң кичээл үезинде боттарын алдынып билириниң та-йылбыры				

II. Этнопедагогика эртеминче киирилде					
1.	Этнос, этнография, этнопедагогика дугайында билиглер	1	1		Конспект, плакат. Этнос (чон)
2.	Сүзүүм болган тыва дылым	1	1		
III. Арат чон. Тыва кижии					
1.	Тыва кижии. Арат чон. Азий чүрээ бурун Тывам.	1	1		Экскурсия (Азия төву, музей)
2.	М.Б. Кенин-Лопсан – эртемден, этнограф	1		1	Ажылдарының дугайында дыңнадыг-презентация. Сагыш-сеткил төөгүнүң төөгүзү
3.	Г.Н. Волков, К.Б. Салчак, Г.Д. Сундуй, А.С. Шаалы – тыва этнопедагогика эртеминиң шинчилекчилери	1	1		Эртемденнер дугайында презентация
IV. Өгбө өөредии өндүр					
1.	Тываларның эвилең-ээлдек ёзу-чаңчылдары	1	1		Конспект
2.	Тыва улустун ужурлары	2	2		Конспект
3.	Национал бот-медерел дугайында билиг	1	1		Дыңнадыг-презентация, конспект (төөгү материалдарын ажыглаар)
4.	Мен – тыва мен	1	1		Презентация
5.	Ада кижии – төре баштаар, чурт камгалаар, өг-бүлениң кол ээзи	1	1		Презентация
6.	Эртинелер дээдизи боор – мээң авам	1		1	Чурук, таблица
7.	Тыва улустун хоруглары	2	2		Конспект-таблица
V. Тыва кижиниң 3 ыдык дөзү					
1.	Кижиниң үш ыдык дөзү: дыл, чон, чурт	1	1		Интерактивтиг плакат.
2.	Кижиниң сүлдези, кежии, хей-аъды. Тыва кижиниң бурун шагдан сүзүктери. Кижиниң үш байы. Тыва кижиниң үш дою	3	2	1	Интеллект-карта тургузар. Сүзүглелди сагып чору, сүлде-кежиин бедик болур

3.	Кижиниң шокары. Адааргак сеткил. Мегечи болбас, улуургак болбас	1	1		Конспект, чурук. Кижиниң шокары иштинде, чыланның шокары даштында. Дашты чараш, ишти ирик
4.	Кижиниң назы-хары. Назын дилээри	2	1	1	Айтырыгларга харыы
5.	Буянныг, орлан-шоваа киж. Энерел, биче сеткил	1	1		Портрет тургузары
6.	Чолдуг холдуг, алдын холдуг	1	1		Портрет тургузары
7.	Кежээ киж, дузааргак киж. Чалгаа киж, харам киж, элдергей киж	2	1	1	Мультмедийлиг плакат. Холу шимчээр – хырын тодар. Чогун, барын үле-жип чор, чоннуң, өөрүң көвей болур

VI. Эки-багай мөзү-бүдүш

1.	Бак сагыш башка халдар.	1	1		Чурук, беседа
2.	Дылың быжыгла, четпезин кыжырбас, нүгүлдеп болбас. Улуургак сеткил. Шугум чазаарда шыгаар, шуугаар бетинде боданыр. Киж сет-кили хомудатпас	2	2		Кижиден киж артык, киштен киш кара
3.	Хилинчек. Човулаң	1	1		Амылыгны хинчектээрге, аар уржуу салгалга баар
4.	Оорнуң оруу мунгаш	1	1		Беседа
7.	Арага, таакпыже сундулаvas	1	1		Араганын кырынга чам үнер
8.	Мөзү-бүдүш, эки-багай бү-дүштер	2	2		Конспект
9.	Үш кара, бир ак нүгүл	1	1		Конспект

VII. Аас буяны, аас шаңы

1.	Өпей ырылары, көгүдүглер	2	1	1	Презентация
2.	Тыва чоннуң аас чогаалы. Уран чугаа	2	1	1	Конспект
3.	Аас буяны, аас шаңы: йөрээлдер, чалбарыглар, чечен-мерген сөстөр, угаадыглар	1		1	Күзелин чедип алыр, дилээнин тып алыр

4.	Уран чугаа уткалыг. Эрбенниг сөстү чажыр, эки сөстү өргү	1	1		Дамчыыр чугаа далай чалгыы-ла
5.	Ыры болгаш сагыш-сеткил. Сыгыт-хөөмей – тыва чоннуң онзагай эртинези	2	1	1	Презентация
6.	Ойтулааштын чидиг дылы	1	1		Презентация
VIII. Куш уязынга ынак, тыва кижиге өггө ынак					
1.	Кидис өгнүң тургузуу	1	1		Конспект
2.	Өгнүң хевири, даштыкы, иштики тургузуу, каасталгазы, өгнү чурумчудуп салыры	2	1	1	Тыва өгнүң кезектерин айтып тургаш чуруу
3.	Өгнүң шывыы, дээвирилери, адаккызы, өгнүң чадыы. Өгнүң иштики дерилгези-биле хол-башкан үе-шак санаашкыны	1	1		Конспект
4.	Тыва өгнүң иштики дерилгези, эт-севи, эдилелдери	1	1		Эдилелдерни откыртка ышкаш хевирлеп кылыр, чуруктуг тест.
5.	Ожук – өгнүң ыдыктыг өзээ	1	1		Өшкен дээш от орну баспас, өлген дээш адыг бажы артавас.
6.	Өг арыглаар ёзулалдар, чалбарыглар	1		1	Мөөрей – кичээл. Ажы-төлүм чаглаа, ачылыг өөм! Курай, курай, курай!
7.	Өгнүң хоруглары, ужурлары	2	1	1	Конспект
8.	Өг дугайында үлегер домактар. Тывызыктар, шүлүктөр, йөрээлдер	1		1	Чуруктарлыг презентация
IX. Дагылгалар					
1.	Дээрге, черге чалбарыглар, ёзулалдар	1		1	Практиктиг көргүзүг
2.	Черге, дагларга, арттарга кылыр дагылгалар	1		1	Практиктиг көргүзүг
3.	Сугга, аржааннарда дагылгалар	1		1	Практиктиг көргүзүг
4.	Аржаан. Аржаанга чалбарыг	1		1	Практиктиг көргүзүг

5.	От чаячы, от ээзи. Отка чалбарыглар, ёзулалдар	2	1	1	Практиктиг көргүзүг, үлегер домактар, угаадыглар
6.	Ак чем ыдыктыг: сүт – ыдык аа сүдү. Сүт-биле чажыг кылыр йөрөөл. Төрөөн малды саарда йөрөөл	1		1	Практиктиг көргүзүг, йөрөөл доктаадыр. Амылыгнын тынын алыр, ачылыг ак сүдүм, өршээ!
7.	Камгалалдар кылыры болгаш ажыглаары	2	1	1	Практиктиг ажыл
X. Тыва сан чурагайы. Тыва чоннуң улусчу календары.					
1.	Тыва чоннуң календары	1		1	Көргүзүг, плакат
2.	Чылдар төлгези	1		1	Көргүзүг материал-биле тайылбыр.
3.	Меңги. Соодал. Чүгү. Кижиниң меңги-биле тудуш болган аажы-чаңы, бүдүжү. Чылдар демдээ болгаш кижиниң бүдүжү	1	1		Конспект - таблица
XI. Төрөл чада төөгүлүг. Түннел кичээлдер					
1.	Чогаадыкчы камгалал «Төрөл-бөлүктүң ук дөзү»	1		1	
2.	Чогаадыкчы камгалал: «Мээң төрөл-аймаам – мээң чор-гааралым»	1		1	
3.	Чогаадыкчы камгалал: «Өг-бүлөм визитказы»	1		1	
4.	Төрөл-аймаамның сүлдө-демдээ	1		1	
5.	Түннел кичээл. Презентация : «Өгбелерим өндүр чагыбы»	1		1	Кармакка сугар бичии ном кылдыр көктээр

Программаны боттандыраар байдалдар:

1. Өөредилгениң материал-техниктиг херекселдери:

– медээ-көргүзүглүг хандырылгазы: мультимедия проектору, компьютерлер, лазерлиг принтер, сканер, интерактивтиг самбыра, интернет четкизи;

– тыва улустуң чаңчылдарына дүүштүр дериттинген, өөреникчилерниң санына дүтжүп турар, кичээлдер эрттиреринге таарымчалыг дериттинген өг;

– өгнүң дериг-херексели (эт-херексел бүрүзүн тайылбырлаан көргүзүг материалдар);

– библиотека фондузу (ном парлалгазы): тыва улустуң ужур-чаңчылдарына хамаарышкан номнар, методиктиг пособие, справочниктер, тыва төөгү-этнография эртемнеринге, тыва литература, тыва дылга хамаарышкан электроннуг курлавырлар, янзы-бүрү Тываның төөгүзүнге таарыштыр кылдынган электроннуг библиотека, электроннуг тайылбыр-энциклопедиялыг литература;

– ажыглалы янзы-бүрү угланышкыннарлыг словарьлар: тайылбыр-энциклопедиялыг литература, этнографтыг терминнер словарьлары, этимологтуг словарь, орус-тыва дылдарның тайылбырлыг словарьлары болгаш оон-даа өске;

– парламал көргүзүг материалдары: тыва этнографияга, төөгүге хамаарышкан таблицалар, альбомнар, буклеттер, электроннуг хевирде кылдынган көргүзүг материалдары, Тыва Республиканың чурукчуларының тыва эдилелдерге хамаарыштыр чураан чуруктары, сюжеттиг болгаш оон-даа өске чуруктарлыг көргүзүг материалдары;

– интернет четкизинде өөредилге адырына хамаарышкан, ажыглаарын чөпшээрээн сайтылар;

– курста темаларга хамаарыштыр кичээлден дашкаар эрттирер таварылгада хереглеп болур өөредилгиг экскурсиялар чорудар объектилер: Тыва Республиканың “Алдан-Маадыр” аттыг национал музейи, Тыва улустуң эзу-чаңчылдарының, аас чогаал болгаш усшеверлер төвү, Тываның Күрүне Университединиң литературлуг музейи, чогаалчыларга хамаарышкан мемориалдыг самбыралар, көжээ-тураскаалдар, Тываның В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүмшии театры.

Материал-техниктиг хандырылга көргүзүтлери санитар-эпидемиологтук дүрүмнөр болгаш нормаларга дүгжүп турар ужурлук (СанПиН 2.4.2.178-02).

2. Өөрөдилге-методика, педагогиктиг кадрлар-биле хандырылга:

– Эртемени эки билер кадрлар-биле долу хандырылга: шенелде ажылга киржир башкыларның даңзызы, эртеминге дүүшкээ, улусчу ужур-чаңчылдарга хамаарышкан айтырыгларга мергежилиниң, билиниң деңнели.

Ажыглаан курлавырлар болгаш номнар даңзызы:

1. Вайнштейн С.И. Историческая этнография тувинцев. – М: Наука, 1972.
2. Волков Г.Н., Салчак К.Б., Шаалы А.С. Этнопедагогика тувинского народа. – Кызыл, 2009.
3. Геше Джампа Тинлей. Өг-бүле дугайында шажынчы өөрөдилгер.
4. Геше Лобсанг Тхуптен. Чырык дуза – 3 сүзүк болгаш дагылга. – Сарыг шажынның “Ламрим” ниитилели. // Составители Г.Д. Донгак, Р.Д. Демчик. – Кызыл: Тываполиграф, 2012.
5. Даржаа В.К. Тайны мировоззрения тувинцев-номадов. – Кызыл, 2007.
6. Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чаңчыл. 2 кезектиг. – Кызыл: ИПО “Билиг”, 2010. 358 ар.
7. Кужугет М.А. Өгбе чагыы – өндүр. Республика конференциязының материалы. М.Б. Кенин-Лопсаннын 90 харлаанынга тураскааткан номчулга, октябрь 24, 2015 ч. – Кызыл: ИПО “Билиг”, 47–50 ар.
8. Салчак К.Б., Салчак Л.П. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези. – Кызыл, 1984.
9. Сундуй Г.Д. Мир детства кочевой Азии. – Кызыл, 2009. ар. 265.
10. Сундуй Г.Д. Улусчу педагогика. – Кызыл, 2004. 141 ар.
11. Тыва Республиканың өөрөдилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының концепциязы. – Кызыл, 2011. 21 ар.
12. Товуу Н.О. Психологические характеристики семьи этноса. Тыва монография. – М: ГУУ, 2001.
13. Хертек А.С. Өгбе чагыы. – Кызыл: Тываполиграф, 2017. 151 ар.

14. Чап Ч. М. Улусчу педагогиканың ужук-дөстери. – Кызыл, 2002. 103 ар.
15. Чылдар демдээ болгаш кижиниң бүдүжү. – Лхаван Цэрин, тыва дылче очулдурган башкы Еше Дагба, 2014.
16. Эрги Тываның Урянхай тывазының чыл чурагайы. – Кызыл, 2018. Кызылдың тус черниң “Адыг-Ээрен” хамнар организациязы.

На тувинском языке

Редактор *Л.А. Ооржак*
Компьютерная верстка *Л.Д. Донгак*
Корректор *В.В. Монгуш, А.Д. Даржаа*

Подписано в печать 14.10.2022. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Физ.печ.л. 1,25.

Отпечатано в издательско-полиграфическом отделе
Института развития национальной школы.
667000, г.Кызыл, ул. Рабочая, 2. тел/факс 8(39422) 6-17-52.

